

Оригинални научни рад

УДК: 316.334.55+94(495.02)

DOI: 10.7251/FLZB2001039R

Неколико цртица из живота византијског села¹

Радивој Радић²

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Сажетак: Село и сељак су универзална појава у историји. У раду су изнесени поједини аспекти живота на византијском селу. Према је Византија имала веома развијене градове и градску привреду, највећи део њеног становништва ипак је живео на селу и она је, попут осталих средњовековних држава, претежно била рурална. У административном погледу, село је било пошчињено граду, а није без значаја ни чињеница да је сеоски живот био знатно сиромашнији од градског – како у материјалном, иако и у културном погледу. У Византијском царству је управо сељак стварао основна догађања и бранио границе државе. Рад сељака је по свој прилици био најосијанији елемент у нестабилном византијском свећу, а сељаци су чинили главнину пореских обвезника који су издржавали државу и њену војну машинерију.

Кључне речи: Византија, село, град, становање, сељаци, пољопривреда, сеоска општина, администрација, Земљораднички законик.

1 Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 rradic@f.bg.ac.rs

Недавно се појавио веома занимљив и готово парадоксалан податак: у 2015, дакле пре четири године, боље речено тек пре четири године, први пут у историји човечанства, већина светске популације живела је у градским областима. Другим речима, први пут у светској историји, од првих људских насеобина до нашег времена, 2015. године број становника градова премашао је број житеља села.³ С друге стране, историјски гледано, сељак је кроз повесницу био неизоставни припадник многобројних друштава, бројношћу чак већински део социјума многих досадашњих цивилизација. Тако, на пример, у Европи од XIV до XVIII века сељаштво је са 70% до 90% чинило најбројнији сталеж.⁴ Без било каквог претеривања се може нагласити да су село и сељак универзална појава у историји.⁵

Упркос чињеници да је недостатак изворника хроничан проблем већине медијевистичких истраживања, па и проучавања средњовековног села, не можемо да не направимо и једну паралелу, једно поређење између држава западне Европе и земаља византијског цивилизацијског круга. Ове друге, односно знатан део православног света, имале су нагли рез, оличен у османлијским освајањима хришћанских држава на тлу југоисточне Европе и дугим столећима туркокрације, прекид, дакле, који је за последицу имао велики дисконтинуитет. Другим речима, огроман изворни фонд, пре свега разноврсни архиви, потпуно и заувек је изгубљен, што је неизмерно осиромашило основицу сачуваних источника. На латинском Западу, међутим, ситуација је била неупоредиво повољнија, јер је преостало знатно више изворних сведочанстава. Зато је и могуће да се напише једна данас већ класична књига о окситанском селу Монтажу у раздобљу од 1294. до 1324. године, која је изашла из пера Еманиела Ле Роа Ладирија и публикована у Паризу 1975. године.⁶ Додајмо да се српски превод ове књиге појавио у издању Књижарнице Зорана Стојановића 1991. године.⁷

3 „Политика“, субота, 17. јун 2017. године, шарена страна.

4 Историја: лексикон појмова, прир. Рихард ван Дилмен, прев. Ранка Гашић, (Београд: Clío, 2010), 146 (Петер Бликле) (= Историја: лексикон појмова).

5 Радивој Радић, *О сељацима углавном негативно (Поводом једне реченице Григорија Хиландарца)*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, IX, Научни скуп Деспотовац-Манасија, 20–21. август 2017. године, гл. уред. Г. Јовановић, Деспотовац 2018, 73–85.

6 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1975.

7 Emaniël Le Roa Ladiri, *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324.*, прев. Ivanka Pavlović, (Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1991).

Реч је, дакле, о једној веома обимној књизи у којој се описују само три деценије у животу једног француског села у Средњем веку. На другој страни, Георгије Острогорски је 1961. године објавио такође чувену расправу о Радоливу, селу светогорског манастира Ивирона, али на само петнаестак страница, колико су изворни подаци дозвољавали.⁸ Подсетимо се да се ради о селу на подручју Македоније за које се сви византолози слажу да је било најчувеније византијско село,⁹ и уопште најпознатије село на Балканском полуострву у касном Средњем веку и у првим деценијама османлијске превласти.

Једна византијска пословица каже: „Град и закон – село и обичај.“¹⁰ У тој једноставној и домишљатој изреци на посебан начин огледа се разлика која је постојала у начину живота на византијском селу у односу на град. Премда је Византија имала веома развијене градове и градску привреду, највећи део њеног становништва ипак је живео на селу и она је, попут осталих средњовековних држава, претежно била рурална.¹¹ У административном погледу, село је било потчињено граду.¹² а није без значаја ни чињеница да је сеоски живот био знатно сиромашнији од градског – како у материјалном, тако и у културном погледу.¹³

Та дихотомија потрајала је кроз читаву хиљадугодишњу историју царства Ромеја, те су они, град и село, на неки начин представљали два историјска антипода. Занимљиво је сведочанство чувеног богослова Јована Хризостома (Златоустог) из завршних деценија IV века. Он је писао о сељацима који су у великом броју

8 Георгије Острогорски, *Радоливо – село светогорског манастира Ивирона*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 67–84 (= Сабрана дела, IV, *Византија и Словени*, Београд 1970, 197–215).

9 Jacques Lefort, *Radolibos: Population et paysage*, Travaux et Mémoires 9 (1985) 195–234; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, III, (New York – Oxford: Oxford University Press, 1991), 1769–1770 (Alexander Kazhdan).

10 Ханс-Георг Бек, *Византијски миленијум*, прев. Ранко Козић, (Београд – Бања Лука: Clío – Глас српски, 1998), 437.

11 Александар Каждан, *Сељак*, у књизи: *Византинци*, прир. Гиљермо Кавало, (Београд: Clío, 2006), 58 (= Каждан, *Сељак*).

12 Александр П. Рудаков, *Очерки византијской культуры по данным греческой агиографии*, (Москва: 1917), 175 /reprint: London, Variorum Reprints, 1970/ (= Рудаков, *Очерки византијской культуры*); Luj Breje, *Vizantijska civilizacija*, прев. Ivanka Nikolajević, (Beograd: Nolit, 1976), 149.

13 *Oksfordska istorija Vizantije*, прир. Siril Mango, прев. Maša Miloradović i Predrag J. Marković, (Beograd: Dereta, 2004), 106 (Klajv Fos) /у даљем тексту: *Oksfordska istorija Vizantije*.

долазили у Антиохију у време хришћанских празника, „одвојени од нас језиком, али спојени вером“.¹⁴

За разлику од блиставих градова који су имали праве улице, украшене витким стубовима, дуж којих су се налик на шаховску таблу низала прекрасна здања испуњена уметничким споменицима, хиподроми, грандиозне терме и величанствени храмови – сеоска насеља су изгледала неупоредиво скромније и углавном прилично убого. Пре свега, она нису имала некакав одређени план, већ су куће без икаквог реда биле хаотично разбацане. Насупрот томе, њихов изглед био је прилично једноличан те се може изрећи оцена да су, попут близанаца, наликовала једно на друго.¹⁵ Размере грађевина, њихово планирање, унутрашњи изглед и уређеност нису исказивали готово никакву маштовитост, већ су се понављали у сваком погледу. Цркве и остала друштвена здања, уколико су и постојали, нису се ни архитектонским изгледом ни размерама разликовали од обичних стамбених кућа. Са ретким изузецима, та здања нису ни чинила посебно средиште у сеоским насељима.¹⁶

Византијска сеоска насеља била су различитих размера и карактера. Упоредо са великим селима наилазило се и на мала – како по сразмери тако и по броју житеља. У Мамициони, селу у околини Цариграда, живело је 450–500 људи. С друге стране, назив једног села смештеног на северу Балканског полуострва – Моноспитија (једна кућа) – говорио је сам за себе, тј. цело село је била једна кућа.¹⁷ Један од најраспрострањенијих облика села биле су насеобине малих слободних земљопоседника. Ових села највише је било у Египту, Малој Азији и на Балканском полуострву. У једном законском акту цара Јустинијана I Великог (527–565), новели из 535. године, наводи се да сеоске општине у малоазијској области Писидији, због своје бројности, немирног и независног карактера често гневом дочекују пореске чиновнике и извршиоце налога које шаље држава. У 25. новели истога цара даје се слична оцена и за суседну Ликаонију: „Та

14 Оксфордска историја римског света, прир. Џон Бордман, Џаспер Грифин, Озвин Мари, прев. Слађана Танасијевић, (Београд: Сlio, 1999), 380.

15 *Култура Византии*, I (IV – прва половина VII в.), отв. редактор Зинаида В. Удальцова (Москва: Издательство „Наука“, 1984), 639 (= *Култура Византии*, I).

16 Aleksandra A. Čekalova – Margarita A. Poljakovska, *Život i običaji u Vizantijskom carstvu*, прев. Vera Janićijević, (Beograd: Pešić i sinovi, 2003), 20.

17 Александр П. Каждан, *Аграрные отношения в Византии XIII–XIV вв.*, (Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952), 56–57.

провинција има исто тако јаке мужеве као Исаврија... Тамо су исто тако велика села насељена људима, извежбаним у јахању и гађању из лука, спремним да брзо плану и да лако посегну за оружјем.“

Између суседних сеоских насеља често су избијале свађе око земље, међа и воде. У египатским папирусима постоје напомене о тучама с много учесника, којима су се завршавале несугласице међу селима. Одједи сличних прича сачували су се у хагиографској књижевности. Као пример може да послужи епизода из животописа светице Пијамун која је живела у IV веку и коју хришћанска црква слави 3. марта.¹⁸ Она је потицала из Египта, није се удавала и читав живот провела је у подвижништву, у кући своје мајке. У њеном житију може се прочитати: „Догоди се једном у Египту, за време поплаве Нила, да једно село нападе на друго, јер међу селима око поделе поплављеног земљишта избијају свађе које се често завршавају тучом и убиствима. Тако, једно село насрну на Пијамунино село, и велика гомила људи пође са копљима и мотикама да помлати њено село.“¹⁹ У овом случају све се лепо завршило јер је преподобна девица молитвом осујетила сукоб који је био на видуку. Иначе, туче сељака око међа могу се срести на илустрацијама појединих византијских рукописа.

Типови сеоских насеља умногоме су зависили од климатских и других, локалних услова.

Није исто изгледало село у сувим пределима Сирије и Палестине и село у брдовитим и пошумљеним подручјима Балканског полуострва. У малоазијској Кападокији, области која на појединим местима донекле подсећа на Месечеву кору, станишта су усецана непосредно у громадне стене. Захваљујући обимним археолошким ископавањима у северној Сирији прилично су добро позната тамошња сеоска насеља. Реч је о четвороугаоним кућама које су биле ограђене високим зидовима. Кроз велика врата се улазило у унутрашњост дворишта, где се са северне стране налазила кућа – у највећем броју случајева издужено двоспратно здање са портиком, тј. предворјем са стубовима које је било окренуто ка југу. Зграде су зидане од камена и имале су двоспратни сеоски кров прекривен црепом. Уз кућу су се налазиле помоћне просторије

18 *Христианство. Енциклопедическиј словарь, том 2 (Л-С), главн. редактор Сергей С. Аверинцев, (Москва: Научное издательство „Большая Российская энциклопедия“, 1995) 345.*

19 *М. В. Левченко, Материалы для внутренней истории Восточной Римской империи V-VI вв., Византийский сборник, ред. М. В. Левченко, (Москва - Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1945), 32.*

неопходне за нормалан живот њених становника. Радило се о стамбеном комплексу који је био ограђен од спољашњег света. На тај начин се наглашавала чињеница да је породица која је ту становала економски аутономна јединица затворена у саму себе.²⁰

У средњовизантијском периоду, почев од VII столећа, а у вези са рурализацијом Царства као последицом инвазије Арабљана на Исток и надирања Словена на Балканско полуострво, долази не само до етничких промена у Царству него и до знатног повећања броја становника села и, у вези с тим, повећања сеоских насеља у поређењу с градским. Села у којима је сада обитавао већи број поданика Царства обично су била невелика и бројала су између десет и тридесет кућа.²¹ Људи су своје домове градили од камена или трске, док су земљом набијене подове мазали глином, а кровове прекривали црепом, трском или смолом. У западном делу Мале Азије зидови кућа су прављени од врбовог прућа и премазивани глином. Пребивалишта сиромаша на острву Крфу била су налик на стражарске колибе. На крововима су зјапиле пукотине кроз које је падала киша и продирала хладноћа. Уз сеоску кућу обично су се налазили врт и повртњак ограђени кољем. У њима су се гајили краставци, купус, све врсте зелениша, као и различите врсте грожђа.²²

Занимљив феномен у Византијском царству била је сеоска општина.²³ Њени житељи су заједно користили шуме и пашњаке, где су косили траву, секли грмље, скупљали кестење и јагоде, а заједно су изнајмљивали и пастира и пољара. Чак су и порез, који је држава ради делотворнијег убирања разрезивала на сеоске општине, плаћали заједно.²⁴ Исто тако, заједнички су одлучивали о разним врстама спорова, заједнички су припремали прославе и црквене процесije, заједнички организовали сахране.²⁵ Обично је општином руководио савет

20 *Култура Византии*, I, 640.

21 Генадий Г. Литаврин, *Как жили византийцы*, (Москва: Издательство „Наука“, 1974), 5.

22 *Култура Византии*, II (вторая половина VII – XII в.), отв. редакторы Зинаида В. Удаљцова, Генадий Г. Литаврин (Москва: Издательство „Наука“, 1989), 571 (= *Култура Византии*, II).

23 Георгије Острогорски, *Византијски практики*, у књизи: О византијском феудализму, Сабрана дела I, (Београд: Просвета, 1969), 1-118; Г. Л. Курбатов, *История Византии (От античности к феодализму)*, (Москва: 1984) 26-29.

24 Георгије Острогорски, *Историја Византије*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1959) /репринт: Београд: Просвета, 1998/, 149-150.

25 *Култура Византии*, II, 572.

стараца.²⁶

Међутим, одмах треба нагласити да начин живота у сеоским општинама није био тако идиличан како би то могло да изгледа на први поглед. На основу Земљорадничког законика, занимљивог правног документа који говори о приликама на византијском селу,²⁷ може се закључити да су сељаци једни другима крали лопате, мотике, плугове, жито. Осим тога, прибегавали су и неким нечасним радњама као што је обележавање туђе стоке клепетушама како би је присвојили, затим крађа волова и магараца, убијање паса чувара, паљење туђе шупе с дрвима и, чак, уништавање туђе живе ограде како би се сазидала сопствена кућа.²⁸

Многа села су имала једну или више цркава, односно капела, а хришћански настројено становништво надахњивало се причама о подвизима локалних светаца. Наравно, сељаци су се превасходно бавили земљорадњом, али су, по потреби, били и ковачи, кречари, зидари, као и учитељи, врачаре, пророци, надрилекари. Будући да су села готово непрестано трпела последице суше, поплаве, града, најезде скакаваца, црвâ, бува, док су људи боловали од различитих болести, а највише су се плашили куге, заштита од болести и осталих невоља постала је стална потреба села. Било је честих случајева лудила, чијим се узроком сматрала опседнутост демонима. Према веровањима припростога света, демони су обитавали свуда, али нарочито у напуштеним паганским рушевинама. Они су одатле могли да буду истерани само помоћу моћних истеривача духова, светих људи, у јавном ритуалу који је узбуркивао осећања присутних.²⁹

Вероватно најважнији, али у сваком случају најподеснији извори за разна демографска истраживања византијских села су тзв. практики, катастарске књиге,³⁰ које су најбоље очуване за подручје Македоније XIV столећа. Тако су, на пример, веома познати практики изашли из пера Димитрија Апелменеа, Константи-

26 *Култура Византии*, III, (XIII – первая половина XV в.), отв. редактор Геннадий Г. Литаврин (Москва: Издательство „Наука“, 1991), 555.

27 *Византийский земледельческий закон*, ред. Игор П. Медведев, (Ленинград: „Наука“, 1984), 96–128. Превод: Lujо Margetić, *Zemljoradnički zakon (Nomos Georgikos)*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 3 (1982) 85–122.

28 *Култура Византии*, II, 572.

29 *Oksfordska istorija Vizantije*, 106–107.

30 *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, (Београд: Knowledge, 1999) 572–573.

на Пергамина и Георгија Фарисеја, тројице можда најчувенијих византијских пореских чиновника Солунске теме из првих деценија XIV stoleћа.³¹ У прак-тицима налазимо обиље података који су подесни за разне врсте квантифика-ција и уз чију помоћ можемо доћи до неслућених резултата. Тако је утврђено да је бруто стопа прираштаја становништва на појединим подручјима Маке-доније у XIV веку била прилично велика, чак 44 на 1000, али је у исто време, због високог морталитета новорођене деце, нето стопа прираштаја бивала сведена на свега 22 на 1000 људи.³²

Због високог морталитета деце у византијским селима, уосталом као и у градовима, прибегавало се једном занимљивом обреду који је требало да осигура да дете остане у животу. У одаји у којој се налазило новорођенче постављане су сли-ке дванаесторице главних апостола, а онда су испред сваког учвршћиване истовремено упаљене подједнако дуге и тешке свеће. За све време певале су се молитве све док се не би угасио пламен последње свеће. Дете би добијало име апостола пред чијом је сликом утрнула последња свећа, а он би постао његов заштитник.³³ Занимљиво је напоменути да се овај обичај у грчком све-ту одржао чак до XIX века. Наиме, француски дипломата и путописац Шарл Пуквил, који је од 1806. до 1816. године боравио у грчким земљама помиње постојање древног обичаја.³⁴

Занимљива истраживања могу се обавити и у вези са именима и њиховом заступљено-шћу у сеоској средини. Тако, на пример, у селу Гомат на полуострву Халкидик је око 1300. године пописано 95 домаћинстава само парика (зависних сељака) светогорског манастира Велике Лавре светог Атанасија. У том спису име Јо-ван јавља се чак 36, а женско име Марија 32 пута.³⁵

Крупни земљопоседници, који су имали чак и своју приватну војску, и сама војска која је често падала у искушење да пљачка, били су велика опасност за

31 Angeliki Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, (Princeton: Princeton University Press, 1977) 56, 175, 192, 213.

32 Ibid. 292-294.

33 *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, уред. Фрањо Баришић, Божидар Ферјанчић, (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986), 48.

34 Исто, 48, н. 94.

35 Zorica Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka*, Зборник радова Византолошког института 40 (2003) 131.

сељаке. Уопште, скоро сваки пролазак неке војне формације сељацима је доносио већу или мању штету. С друге стране, често су и похлепни намесници, као и немилосрдни сакупљачи пореза представљали за сељаке велику невољу. Атински митрополит Михаило Хонијат, у чувеном меморандуму који је 1198. године упутио Алексију III Анђелу (1195–1203),³⁶ предочава цару многобројне злоупотребе локалних власти које су извесне порезе наплаћивале у више наврата. Захваљујући таквим злоупотребама, закључује учени духовник, запретила је опасност да се област око Атине претвори у „скитску пустињу“, а то је синтагма која је означавала потпуно пусто и ненастањено место.³⁷

Становници престонице према сељацима, најмногбројнијој социјалној групацији у Византији, односили су се са потцењивањем и називали су их погрдним именима. Сељак је за Цариграђане био синоним непросвећености и недотупавности, а село – стедиште примитивизма, некултуре и сујеверја.³⁸ У најбољем случају, сељаци су код становника градова изазивали само надмено ниподаштавање.³⁹ И сам грчки термин *agrikos* (сељак), уосталом и попут латинског *rusticus* углавном је имао подругљив призив – простак или сељачина.⁴⁰ Тако, на пример, Теофилакт, који се крајем XI и у првим годинама XII столећа налазио на положају охридског архиепископа, горко јадикuje над својим удесом због тога што је присиљен да борави у тамошњој нецивилизованој средини. За своју паству он нема лепих речи него безобзирно истиче да су нечисти варвари који смрде по задаху својих кожуха и који су још сиромашнији средствима за живот него што су богати злоћудношћу.⁴¹

36 Georg Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222)*, *Orientalia Christiana Analecta* 33.2, (Rome: Pont. Institutum orientalium studiorum, 1934), 283 sq. Уп. Радивој Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 246.

37 Радивој Радић, „Скитска пустиња“ у делима касновизантијских писаца, Радови Филозофског факултета у Бањој Луци 4 (2001) 117–123 /= *Византија и Србија: пламен и одсјаји*, (Београд: Стубови културе, 2010), 23–29/.

38 Рудаков, *Очерки византијској културе*, 175; Александр Каждан, *Византијска култура (X–XII вв.)*, (Москва: „Наука“, 1968), 73 (= Каждан, *Византијска култура*).

39 Рудаков, *Очерки византијској културе*, 176.

40 Каждан, *Сељак*, 59.

41 Théophylacte d'Achrida, *Lettres*, éd. Paul Gautier, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XVI/2, (Thessalonique: Association de recherches byzantines, 1986), № 5, 145. Превод: *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, уред. Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, (Београд: Византолошки институт САНУ, 1966) /репринт: 2007/, 264 (Р. Катичић).

Међутим, не сме се заборавити чињеница да је у Византијском царству управо сељак стварао основна богатства, доносио жито и водио стоку на градске тржнице, градио бродове и тврђаве и бранио границе државе. Рад сељака је по свој прилици био најпостојанији елемент у нестабилном византијском свету.⁴² Наравно, није без значаја ни то да су сељаци чинили главнину пореских обвезника који су издржавали државу и њену војну машинерију.

Као контрапункт свему што је о сељацима негативно изречено, супротставићемо једну племениту мисао Стафана Линдена, шведског интелектуалца XX века, који је са мешавином дирљивог покровитељства и брижног старања закључио: „Требало би сачувати један пар сељака – док још уопште постоје!“⁴³

Извори

Stadtmüller, G., *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, *Orientalia Christiana Analecta* 33.2, (Rome: Pont. Institutum orientalium studiorum, 1934).

Théophylacte d'Achrida, *Lettres*, éd. Paul Gautier, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XVI/2, (Thessalonique: Association de recherches byzantines, 1986).

Византијски извори за историју народа Југославије, III, уред. Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, (Београд: Византолошки институт САНУ, 1966).

Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, уред. Фрањо Баришић, Божидар Ферјанчић, (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986).

Византийский земледельческий закон, ред. Игор П. Медведев, (Ленинград: „Наука“, 1984), 96–128.

Литература

Бек, Ханс-Георг, Византијски миленијум, прев. Ранко Козић, (Београд – Бања Лука: Clio – Глас српски, 1998).

Бордман, Џон – Грифин Џаспер – Мари, Озвин, Оксфордска историја римског света, прев. Слађана Танасијевић, (Београд: Clio, 1999).

42 Каждан, *Византијска култура*, 73.

43 „Политикин забавник“, бр. 2899, 31. август 2007. године.

- Breje, Luj, *Vizantijska civilizacija*, prev. Ivanka Nikolajević, (Beograd: Nolit, 1976).
- Čekalova, Aleksandra A. – Poljakovska, Margarita A., *Život i običaji u Vizantijskom carstvu*, prev. Vera Janićijević, (Beograd: Pešić i sinovi, 2003).
- Zorica Đoković, *Stanovništvo istočne Makedonije u prvoj polovini XIV veka*, Зборник радова Византолошког института 40 (2003) 97–244.
- Христианство. Энциклопедический словарь, том 2 (Л–С), главн. Редактор Сергей С. Аверинцев, (Москва: Научное издательство „Большая Российская энциклопедия“, 1995).
- Кавало, Гильермо (прир), *Византинци*, (Београд: Clio, 2006).
- Каждан, Александр П., *Аграрные отношения в Византии XIII–XIV вв.*, (Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952).
- Каждан, Александр П., *Византийская культура (X–XII вв.)*, (Москва: „Наука“, 1968).
- Культура Византии, I (IV – первая половина VII в.)*, отв. редактор Зинаида В. Удальцова (Москва: Издательство „Наука“, 1984).
- Культура Византии, II (вторая половина VII – XII в.)*, отв. редакторы Зинаида В. Удальцова, Геннадий Г. Литаврин (Москва: Издательство „Наука“, 1989).
- Культура Византии, III (XIII – первая половина XV в.)*, отв. редактор Геннадий Г. Литаврин (Москва: Издательство „Наука“, 1991).
- Курбатов, Г. Л., *История Византии (От античности к феодализму)*, (Москва: 1984).
- Laiou-Thomadakis, Angeliki, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, (Princeton: Princeton University Press, 1977).
- Lefort, Jacques, *Radolibos: Population et paysage*, Travaux et Mémoires 9 (1985) 195–234.
- Лексикон српског средњег века, прир. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, (Београд: Knowledge, 1999).

Le Roa Ladiri, Emaniël, *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324.*, prev. Ivanka Pavlović, (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1991).

Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, (Paris: 1975).

Левченко, М. В., Материалы для внутренней истории Восточной Римской империи V–VI вв., Византийский сборник, ред. М. В. Левченко, (Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1945).

Литаврин, Геннадий Г., Как жили византийцы, (Москва: Издательство „Наука“, 1974).

Mango, Siril (prir.), *Oksfordska istorija Vizantije*, prev. Maša Miloradović i Predrag J. Marković, (Beograd: Dereta, 2004).

Margetić, Lujo, *Zemljoradnički zakon (Nomos Georgikos)*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 3 (1982) 85–122.

Острогорски, Георгије, Историја Византије, (Београд: Српска књижевна задруга, 1959) /репринт: Београд: Просвета, 1998/.

Острогорски, Георгије, Радоливо – село светогорског манастира Ивирона, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 67–84.

Острогорски, Георгије, Сабрана дела, IV, Византија и Словени, (Београд: Просвета, 1970).

Острогорски, Георгије, Византијски практики, у књизи: О византијском феудализму, Сабрана дела I, (Београд: Просвета, 1969), 1–118.

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, I–II–III, (New York – Oxford: Oxford University Press, 1991).

„Политика“, субота, 17. јун 2017. године, шарена страна.

„Политикин забавник“, бр. 2899, 31. август 2007. године.

Радић, Радивој, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 151–289.

Радић, Радивој, О сељацима углавном негативно (Поводом једне реченице Григорија Хиландарца), Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, IX, Научни скуп Деспотовац–Манасија, 20–21. август 2017. године, гл. уред. Г. Јовановић, Деспотовац 2018, 73–85.

Радић, Радивој, „Скитска пустиња“ у делима касновизантијских писаца, Радови Филозофског факултета у Бањој Луци 4 (2001) 117–123.

Радић, Радивој, Византија и Србија: пламен и одсјаји, (Београд: Стубови културе, 2010).

Рудаков, Александр, П., Очерки византијской культуры по данным греческой агиографии, (Москва: 1917) /reprint: London, Variorum Reprints, 1970/.

Ван Дилмен, Рихард, Историја: лексикон појмова, прев. Ранка Гашић, (Београд: Слио, 2010).

A few brief descriptions of the life in a byzantine village

Radivoj Radić

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

*According to the latest data, 2015 marks the first year in world history, from the very first human settlements to the modern times, that the urban population was higher than rural population in the world. Notwithstanding, village and a villager are universal phenomena in world history. This work describes certain aspects of life in a Byzantine village. A Byzantine proverb states: “City and the law – village and the custom.” This simple, yet witty statement depicts in a particular way the difference between the way of life in a Byzantine village versus the life in a Byzantine city. Although the Byzantium had some big cities and well-developed urban economies, the greatest part of its population lived in villages and it was predominantly a rural state, just like the rest of the medieval states. From the administrative perspective, the village was dependent of the city, and it is important to note that the village life was significantly poorer than the city life – both financially and culturally. The inhabitants of the capital were not appreciative of the peasants and they used derogatory terms to describe them. The Greek term *agrikos* (peasant) itself, just like the Latin term *rusticus*, mostly had derogatory connotation – brute or simpleton. In the Byzantine Empire, it was the peasant who produced the basic wealth and defended the borders of the empire. Work of the peasants was by all means the most consistent factor in the unstable Byzantine world, and peasants made up the majority of tax payers who supported the state and its military might.*